

СТАНДАРТИ ВИРІШЕННЯ ВИБОРЧИХ СПОРІВ: ПОНЯТТЯ ТА ЇХ ГЕНЕЗИС

Шевчук В.А.,

*аспірант кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8935-4259>

e-mail: shevchuk.vitaliy@chnu.edu.ua

Шевчук В.А. Стандарти вирішення виборчих спорів: поняття та їх генезис.

Вибори є наріжним каменем будь-якого демократичного суспільства. Вони представляють голос народу та легітимність тих, хто перебуває при владі. Відзначимо, що забезпечення демократичної стабільності та підтримання цілісності демократичного процесу напряму залежить від стандартів вирішення виборчих спорів, а відтак цілком очевидна та виправдана увага, що приділяється даному інституту. Вважаємо, що від самого початку народовладдя існували також і механізми його захисту та гарантування. Відтак, з метою аналізу підходів до поняття стандартів при вирішенні виборчих спорів, слід дослідити їх розуміння та застосування у судовому процесі зокрема. Вважаємо, що від самого початку народовладдя існували також і механізми його захисту та гарантування виборчих прав.

У чому ж полягає суть поняття «стандарти вирішення виборчих спорів» та чи дійсно воно таке необхідне? Відповідаючи на вищевказані запитання слід пам'ятати про конфліктний потенціал інституту виборів, що спричинений жагою до влади. У свою чергу відзначимо, що саме впровадження міжнародних стандартів при вирішенні виборчих спорів буде гарантувати належність їх вирішення. Однак, попередньо, щоб говорити про поняття міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів потрібно зрозуміти суть цього правового явища. Під міжнародними стандартами вирішення виборчих спорів слід розуміти сукупність норм, що прийняті у міжнародному праві та ратифіковані у національне законодавство під виглядом демократичних принципів, нормативно-правових чи підзаконних нормативно-правових актів, які сприяють належному регулюванню суспільних відносин до початку, під час здійснення та по завершенню виборчого процесу з метою забезпечення громадянам вільного, реального і справедливого активного і пасивного виборчого права.

Для забезпечення нормального функціонування виборчої системи в цілому та врегулюванню таких спорів слід розробляти та покращувати та уніфікувати стандарти їх вирішення, однак це вже є наступною темою нашого дослідження

Ключові слова: вибори, стандарти, виборче право, демократія, виборчі спори.

Shevchuk V.A. Standards for resolving electoral disputes: concepts and their genesis.

Elections are the cornerstone of any democratic society. They represent the voice of the people and the legitimacy of those in power. It should be noted that ensuring democratic stability and maintaining the integrity of the democratic process directly depends on the standards of electoral dispute resolution, and thus the attention paid to this institution is quite obvious and justified. We believe that from the very beginning of democracy, there were also mechanisms to protect and guarantee it. Therefore, in order to analyse the approaches to the concept of standards in electoral dispute resolution, it is necessary to study their understanding and application in the judicial process, in particular. We believe that from the very beginning of democracy, there were also mechanisms for its protection and guarantee of electoral rights.

What is the essence of the concept of «standards for electoral dispute resolution» and is it really necessary? When answering the above questions, we should keep in mind the conflict potential of the electoral institution caused by the thirst for power. In turn, we note that it is the implementation of

international standards in the resolution of electoral disputes that will guarantee the proper resolution of such disputes. However, in order to talk about the concept of international standards of electoral dispute resolution, it is necessary to understand the essence of this legal phenomenon. International standards for electoral dispute resolution should be understood as a set of norms adopted in international law and ratified into national legislation under the guise of democratic principles, legal or regulatory acts that promote proper regulation of social relations before, during and after the electoral process in order to ensure citizens' free, real and fair active and passive suffrage.

In order to ensure the normal functioning of the electoral system as a whole and to resolve such disputes, standards for their resolution should be developed, improved and unified, but this is already the next topic of our research

Key words: elections, standards, electoral law, democracy, electoral disputes.

Постановка проблеми. Виборчі спори, як необхідна складова будь-якого демократичного суспільства, становлять значущу проблему, яка не тільки впливає на легітимність влади, а й на самі фундаментальні принципи демократії, такі як право громадян на свободні вибори і вираз думки. Ці конфлікти можуть виникати з різних причин, включаючи системні недоліки у виборчих процесах, зловживання владою, корупцію, вплив зовнішніх сил тощо.

Ефективне вирішення виборчих спорів має важливе значення для збереження демократичних цінностей та підтримки легітимності влади. Без належної реакції на такі конфлікти може виникнути недовіра до виборчого процесу, що загрожує стабільності та демократичному розвитку суспільства в цілому.

У світлі міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів стає очевидною необхідність у розробці чітких та прозорих механізмів для вирішення подібних конфліктів. Зокрема, важливо аналізувати досвід різних країн та міжнародних організацій у цьому питанні, щоб визначити найефективніші підходи та найкращі практики.

Крім того, важливо враховувати роль історичних прецедентів і античних підходів у вирішенні виборчих спорів, оскільки це може допомогти зрозуміти еволюцію таких процесів та використувати ці знання для розв'язання сучасних проблем.

Нарешті, необхідно акцентувати увагу на важливості прозорих та демократичних процесів у вирішенні виборчих спорів. Тільки завдяки відкритості, доступності інформації та участі громадян може бути забезпечена легітимність та довіра до виборчих органів та процедур, що є критичним для здорового функціонування будь-якого демократичного суспільства.

Мета дослідження: полягає у розкритті поняття міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів, проаналізувати стандарти, що застосовувались у античних підходах, та обґрунтувати важливість прозорих та демократичних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Станом на сьогодні існує значна кількість наукових досліджень, які стосуються проблеми виборчих спорів та міжнародних стандартів їх вирішення. Ці дослідження відображають широкий спектр аналізу та розуміння проблеми виборчих спорів та міжнародних стандартів з метою подальшого врегулювання. Так, з метою написання цієї статті нами було проаналізовано праці наступних науковців, зокрема: Заворотченко Т.М., Рабіновича П.М., Хавронюк М.І., Ключковського Ю.Б., Рудневої О.М., Марцеляка О.В. та інших.

Виклад основного матеріалу. Поняття міжнародно правових стандартів беруть свій початок після Другої світової війни. По суті, першим актом, у якому були сформульовані останні, стала Загальна декларація прав людини 1948 р. [1, с. 18].

П. Рабінович, відзначає у своєму науковому дослідженні, що першою ознакою стандартів зазвичай називають фіксацію певного змісту чи обсягу поведінки. Останні ж становлять закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах ті показники, до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держава [2, с. 6].

Додатково відзначимо, що Ю.Б. Ключковський у своїй монографії «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації» погоджується з думкою Є. Танчева, котрий підкреслює, що термін «стандарт» слід розуміти у першу чергу як «настанова для поведінки та для оцінки поведінки». Іншими словами, поняття міжнародних стандартів позначає деякі універсальні, загальноприйняті канони поведінки держав, корпорацій та індивідів [3, с. 86].

У свою чергу О. Руднева відзначила, що міжнародний стандарт є взірцем, ідеальною моделлю, еталоном, орієнтиром, правовою цінністю, що закріплює певні норми та принципи прав людини

[4, с. 13-14]. Таким чином, підкреслюючи думки вищезгаданих науковців відзначимо, що під міжнародними стандартами слід розуміти фіксацію певного змісту чи обсягу поведінки, що закріплений у міжнародних актах та інших міжнародних документах та слугує як правова цінність, настанова для оцінки правовідносин та ідеальна модель поведінки. Отже, розуміючи суть міжнародних стандартів як правового явища, можна охарактеризувати останні при вирішенні виборчих спорів.

Так, вітчизняний науковець О.В. Марцеляк говорить, що міжнародні виборчі стандарти являють собою вироблені міжнародною спільнотою міжнародні акти, які закріплюють принципи щодо організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до представницьких і інших виборчих органів (посадових осіб) державної влади та місцевого самоврядування [5, с. 254].

При цьому О.В. Марцеляк використовуючи працю М. Баймуратова та Б. Кофмана відзначає, що важливим аспектом вищевказаних міжнародних актів є те, що вони розроблені в рамках міжнародних організацій та сприймаються державами-членами в якості їх міжнародно-правових зобов'язань [5, с. 254; 6, с. 3].

Додатково відзначимо, що М.О. Баймуратов та Б.Я. Кофман під поняттям міжнародні виборчі стандарти розуміють по перше – принципи, тобто основоположні засади, що регулюють коло суспільних відносин, які становлять інтерес для держав-членів світового співтовариства або держав-членів певної міжнародної чи регіональної організації; по друге – правила, що закріплені спеціальними суб'єктами міжнародного права у міжнародних угодах [5, с. 33, 51].

Дещо схожу позицію має і М.В. Охендовський, який розглядає правову сутність міжнародних виборчих стандартів як міжнародні договірні норми, що містяться в міжнародних угодах та закріплюються у вигляді міжнародно-правових зобов'язань держав, яких останні повинні дотримувати шляхом закріплення в національному конституційному законодавстві у вигляді норм національного конституційного права [7].

Підсилюючи вищевказані позиції, Г.Б. Волошенюк пише, що міжнародні виборчі стандарти являють собою узагальнення міжнародними організаціями накопиченого державами-членами світового співтовариства демократичних цінностей у сфері організації та проведення виборів, їх втілення у міжнародних правових актах, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), які визначають демократичні принципи організації та проведення виборів, участь громадян у виборчому процесі, реалізацію ними свого права обирати і бути обраним до публічних представницьких органів влади, спрямовані на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів та норм виборчого законодавства, що дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів в країні і, таким чином, реалізувати громадянам своє право на участь в управлінні державою [8, с. 105-106].

Цікавою також є думка М.І. Ставнійчук, котра стверджує, що міжнародно-правові виборчі стандарти являють собою зобов'язання держав світової, європейської спільноти щодо надання визначених прав і свобод у ході реалізації участі у вільних, справедливих, дійсних і періодичних виборах для осіб, які перебувають під юрисдикцією цих держав, та щодо гарантування реалізації цих прав і свобод [9, с. 112].

На завершення відзначимо, що Б. Кофман, більш ґрунтовно підійшов до розкриття поняття міжнародні стандарти вирішення виборчих спорів. Відтак, науковець, під останнім пропонує розуміти сукупність визнаних спочатку на міжнародному, а потім і на внутрідержавному (національному) рівнях правових норм (матеріальних і процесуальних, технологічних (технічних)) і нормативних вимог, що мають різну правову силу (загальнообов'язкові, рекомендаційні), в яких узагальнений накопичений світовим співтовариством держав досвід нормативно-правової регламентації і регулювання суспільних відносин у сфері організації і проведення виборів в органи державної влади і місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення одноманітного розуміння і застосування принципів і норм виборчого законодавства [10, с. 67].

Далі, хочемо відзначити, що поняття «стандартів вирішення виборчих спорів» пройшло чималу еволюцію протягом всього періоду існування людства. Так, відзначимо, що зародження демократичних процесів можна простежити ще з Античних часів. Більше того, відзначимо, що така думка є панівною у сучасній науковій доктрині і все частіше знаходить своє обґрунтування як у працях сучасних національних та зарубіжних авторів, так і при дослідженні історичних трактатів мислителів. Так, Перікл у своїй промові, ще за часів Пелопонеської війни відзначав, «що в нас державний устрій... називається ... демократія через те, що основа його не меншість, а більшість

громадян» [11, с. 4]. Платон, вживаючи термін «демократична держава», визначав за предикат такої владної організації рівність громадян [12, с. 43]. Аристотель характеризував демократію як державний лад, де верховна влада неодмінно знаходиться в руках більшості, причому має на увазі вигоди незаможних [13, с. 15]. Цицерон називав демократією державу, в якій все знаходиться в руках народу [14, с. 15]. Із вище проаналізованих історичних джерел, можна зрозуміти, що ідея демократії та врахування думки більшості під час прийняття рішень розглядалась ще за Античних часів.

Відтак, з метою аналізу підходів до поняття стандартів при вирішенні виборчих спорів, слід дослідити їх розуміння та застосування у судовому процесі зокрема.

Першим для аналізу було обрано Римську Республіку. Ховард Троксель у своєму дослідженні відзначає, про багаточисленні порушення виборчих процедур та наголошує, що корупція процвітала у всіх політичних процесах. Так, у своїй праці, «Зловживання виборчим процесом у пізній Римській Республіці» описує випадок, який трапився у 61 році до н.е. Зокрема при перевірці виборчих бюлетенів було встановлено, що більшість із них заповнені однією рукою, відтак, зібравши вищевказані дані було ініційовано звернення до трибунів, щоб останні скасували результат виборів [16, с. 80]. При вирішенні вищевказаного спору трибуни керувались положеннями, що були визначені у I таблиці, яка визначала процес «судоговоріння». Зокрема, остання, містила наступні положення: «...Нехай обидві присутні сторони по черзі захищають [свою справу]». Той проти кого було висунуто звинувачення може заперечувати та доводити свою правоту. «...Якщо [сторони] не дійдуть згоди, нехай [вони] до полудня зійдуться для судоговоріння на форумі або на коміції», «Якщо [на судоговорінні] присутні обидві сторони, нехай захід сонця буде крайнім строком [судоговоріння]» [16, с. 77].

Із вищевказаних положень, можна зрозуміти, що змагальність процесу складала основу судового процесу. Крім того, у законах XII таблиць можна також виокремити застосування розумного строку при вирішенні виборчих спорів.

Дещо схожий підхід до розуміння стандартів при вирішенні виборчих спорів використовувався і у Стародавній Греції. Перш за все відзначимо, що у Афінах вирізнялися два види судових спорів: «діке» або приватний позов, і «графі» – публічний позов. Конфлікти, що були пов'язані із демократією та здійсненням активного чи пасивного виборчого права вважались графі, тобто публічними та розглядалась у присутності присяжних, а їх кількість складала 501 особу [17, с. 37]. У публічних позовах сторони мали по три години на виступ, а справедливість була швидкою, тобто справа не могла тривати довше одного дня і повинна була завершитися до заходу сонця [18, с. 167]. Іншими словами, афіняни при вирішенні виборчих спорів використовували принцип публічності процесу та приймали рішення з врахуванням розумних строків.

Ми вважаємо, що такий принцип розгляду справи як публічність процесу гарантував в першу чергу тиск зі сторони соціуму та необхідність прийняття справедливого рішення. Інакше кажучи, розгляд спору у присутності присяжних та проголошення рішення відразу після з'ясування обставин справи повинні забезпечувати справедливість вирішення виборчих спорів.

Крім того, з метою демонстрації практичної цінності нашого дослідження нами було проаналізовано окремі приклади виборчих спорів та продемонструвати власний аналіз їх вирішення.

Першими для аналізу нами було обрано вибори президента США 1876 року, які були одними з найбільш суперечливих і спірних у історії Америки. Вони відбулися в період, відомий як Реконструкція, після Громадянської війни. Резерфорд Б. Гейс, республіканець і колишній губернатор Огайо, балотувався проти Самюела Дж. Тілдена, демократа і колишнього губернатора Нью-Йорка [19, р. 56].

Зі слів Вільяма Г. Ренквіста, результати виборів були дуже близькими, і виникли суперечки стосовно виборчих голосів у трьох південних штатах: Флорида, Луїзіана та Південна Кароліна. В останніх уже була історія придушення виборців, насильства і фальсифікації впродовж Реконструкції, що спричинило значні сумніви щодо правомірності результатів виборів. Надалі, при підрахунку голосів, було встановлено, що Гейс переміг Самюела Тілдена всього на один виборчий голос – 185 проти 184, включно із трьома вище згадуваними штатами [20, р. 146]. Можна відзначити, що ситуація загрожувала країні конституційною кризою та створювала загрозу можливого громадянського конфлікту.

Отже, для вирішення виборчих суперечок Конгрес створив спеціальну Виборчу комісію в січні 1877 року. Після кількох місяців рішення було прийнято в рамках контроверсійного компромісу, відомого як «Компроміс 1877 року» [19, р. 260].

Проаналізувавши даний історичний конфлікт у виборчому праві, хочемо відзначити, що цей виборчий спір не був вирішений жодним з існуючих конституційних положень або федеральних законів. Проте, саме створення спеціального органу, який перевіряв спірні виборчі голоси та прийняв остаточне рішення, змогло побороти дану кризу.

Наступним для аналізу нами було обрано мексиканські президентські вибори 2006 року між Феліпе Кальдероном з Партії національної дії (PAN) та Андресом Мануелем Лопесом Обрадором з Партії демократичної революції (PRD).

Протягом виборчої кампанії та після неї обидва кандидати та їх партії звинувачувалися у фальсифікації виборів. Лопес Обрадор та його прихильники звинувачували уряд у спрямованості та маніпулюванні результатами на користь Кальдерона. Вони також стверджували, що вибори супроводжувались придушенням волі виборців, купівлею голосів та іншими неетичними практиками [21].

Коли були оголошені офіційні результати, які показали Феліпе Кальдерона переможцем з незначною перевагою, Лопес Обрадор відмовився визнавати поразку та проголосив себе «законним президентом». Він організував масові протести і демонстрації, відомі як «Плантон» (протестна акція з наметами) на головному майдані Мехіко – Зокало, щоб вимагати повного підрахунку всіх голосів [21].

Вирішення даного виборчого спору було передано Верховному виборчому трибуналу. Після детального перегляду виборчого процесу в цілому Трибунал офіційно оголосив Феліпе Кальдерона переможцем 5 вересня 2006 року [21].

Аналізуючи цю конфронтацію, можна відзначити, що внаслідок фальсифікації виборчого процесу суспільство було розділене та перебувало на межі громадянського конфлікту, навіть після прийняття остаточного рішення компетентним органом. Отож, з метою уникнення таких ситуацій вважаємо, що волевиявлення народу повинно здійснюватися без будь-яких впливів, а сама виборча система має бути прозорою та відкритою.

Останнім та не менш цікавим прикладом є президентські вибори в Кенії 2007 року. Це було зіткненням між діючим президентом Мваї Кібакі, що представляв Партію Національного Об'єднання (PNU) та опозиційним кандидатом Раїлою Одингою, лідером Партії Помаранчевого Демократичного Руху (ODM).

Результати виборів були оголошені при серйозних обвинуваченнях у виборчих фальсифікаціях. Виборча Комісія Кенії проголосила Кібакі переможцем, що спричинило масові протести та демонстрації по всій країні, що призвело до значних людських втрат [22].

У намаганні вирішити виборчий спір колишній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан був призначений посередником для врегулювання спору. Після кількох тижнів інтенсивних переговорів сторони досягли домовленості, відомої як «Національна діалогова та примиренна Угода Кенії», у рамках якої було досягнуто домовленості про поділ влади, створивши посаду Прим'єр-міністра для Раїли Одинги, на чолі уряду, тоді як президент Кібакі залишився главою держави [22].

Виборчий конфлікт, який виник у Кенії доводить те, що недовіра до демократичних процесів в середині країни можуть мати фатальні наслідки. Для мирного врегулювання спору було використано посередників між конфронтуючими сторонами. Як наслідок було підписано примиренну угоду при якій двоє лідерів отримали право влади в країні.

Висновки. Перш за все відзначимо, що під міжнародними стандартами вирішення виборчих спорів слід розуміти сукупність норм, що прийняті у міжнародному праві та ратифіковані у національне законодавство під виглядом демократичних принципів, нормативно-правових чи підзаконних нормативно-правових актів, які сприяють належному регулюванню суспільних відносин до початку, під час здійснення та по завершенню виборчого процесу з метою забезпечення громадянам вільного, реального і справедливого активного і пасивного виборчого права. На нашу думку, саме таке поняття комплексно описує походження, ратифікацію, в подальшому імплементацію міжнародних стандартів вирішення виборчих спорів, а також чітко виокремлює мету останніх. У подальших дослідженнях нами буде проаналізовано кожен із вище продемонстрованих елементів досліджуваного поняття та приділено детальну увагу його правозастосуванню.

По друге, слід виокремити наступні стандарти, які застосовувались у античних підходах до вирішення виборчих спорів. Першим є стандарт доказування. Він визначається як закріплена у законодавстві міра належної поведінки особи, що бере участь у судовому процесі, із збирання та надання доказів для підтвердження своєї правоти. Другий – стандарт розумності строків при

вирішенні виборчих спорів. Останній, на нашу думку, забезпечує можливість своєчасного виявлення порушеного права та гарантує його ефективний захист.

По третє, відзначимо, що прозорі та демократичні процеси, а також довіра громадськості до виборів та референдумів в цілому є основою і наріжним каменем для законного переходу влади від однієї сторони до іншої. У випадку їх відсутності протести та демонстрації можуть перетворюватись у масові заворушення чи навіть у громадянські війни. Отже, щоб уникнути таких жакливих наслідків, вважаємо, що для забезпечення нормального функціонування виборчої системи в цілому та врегулюванню таких спорів слід розробляти та покращувати та уніфікувати стандарти їх вирішення, однак це вже є наступною темою нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заворотченко Т.М. Загальна характеристика системи політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 17–21.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 257 с.
3. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
4. Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 36 с.
5. Марцеляк О.В. Джерела виборчого права України і міжнародні виборчі стандарти. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: актуальні та методологічні підходи: зб. наук. праць / за ред. Ю.О. Волошина. Одеса: Фенікс, 2015. С. 245–276.
6. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України: монографія / ред. Ю.О. Волошин. Суми: Університетська книга, 2012. 230 с.
7. Охендовський М.В. Поняття міжнародних стандартів виборчого права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3. С. 235–244. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2020/3/43.pdf>.
8. Волошенко Г.Б. Джерела виборчого права України: проблеми теорії та практики: Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: спеціальність 081 – «Право». Ужгород, 2020. 214 с.
9. Ставнійчук М.І. До сучасного розуміння принципів виборчого права України. Держава і право. Юридичні і політичні науки. К., 2001. Вип. 13. С. 111–118.
10. Кофман Б. Міжнародні виборчі стандарти: питання сприйняття та імплементації в національне законодавство України. *Юридичний журнал*. 2011. № 1(103). С. 67–70.
11. Фулідід. Промова Перікла. З другої книги «Історія Пелопонеської війни» // Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюта. К.: Укр. письменник, 1994. С. 3–9.
12. Платон. Держава / Історія вчень про державу і право: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад., заг. ред. – проф., д-р істор. наук Г.Г. Деміденко. 2-е вид., доп. і змін. Харків: Легас, 2002. С. 38–44.
13. Арістотель. Політика. Уривки. / Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюта. К.: Укр. письменник, 1994. 65 с.
14. Cicero On the Commonwealth and On the Laws. URL: https://assets.cambridge.org/97805214/53448/frontmatter/9780521453448_frontmatter.pdf.
15. Troxler Howard. Electoral Abuse in the Late Roman Republic. URL: <https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1536&context=etd>.
16. Гончаренко В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. – Видавничий дім «Ін Юрес», К. 2002. 714 с.
17. Thorley, J., *Athenian Democracy*, Routledge, 2005, pp. 36–38.
18. Arnason, JP., Raaflaub, KA. and Wagner, P., *The Greek Polis and the Invention of Democracy: A Politico-cultural Transformation and Its Interpretations*, John Wiley & Sons, 2013' 416 p.
19. Roy Morris, Jr., *The Fraud of the Century: Rutherford B. Hayes, Samuel Tilden, and the Stolen Election of 1876*, 320 p.

20. William H. Rehnquist, *Centennial Crisis: The Disputed Election of 1876*. 288 p.
21. Pavlína Springerová, Lenka Špičánová, Jan Němec, *Election year 2006: Latin America at the crossroads?* URL: https://www.researchgate.net/publication/40345448_Election_year_2006_Latin_America_at_the_crossroads.
22. Rok Ajulu. *Kenya's 2007 elections: derailing democracy through ethno-regional violence*. URL: <https://www.eisa.org/wp-content/uploads/2023/05/2008-journal-of-african-elections-v7n2-kenyas-2007-elections-derailing-democracy-through-ethno-regional-violence-eisa.pdf>.